

Poznámky ke vztahu sociální struktury a politické kultury

ZDENĚK STRMISKA

OSEUS, IRESCO, CNRS, Paříž

Observations on the relationship between social structure and political culture

Abstract: The solution of the problems facing the inquiry on the transition from one global society social system to another requires both a critical mastery and the utilization of most significant contributions of general social theory. This paper addresses a number of questions that cannot be analyzed in depth here; yet they permit us to draw some lessons.

The present analysis deals with epistemological questions related to a concept of an open sociology, responsive to the real world's complexity, in search of pluralist approaches, and consisting of various types of cognitive processes and research strategies. The reflection is centered on plurality of determinisms that intervene in the making of social structure, and on modalities of connections between social structure and political structure. It is well known that these problems have systematically been neglected by traditional Marxist-Leninist sociology.

By insisting -on the cognitive and axiological aspects of activity orientations, modern theories of action have opened the way for studies of the influence of these aspects on people's actions and practices, in general as well as in relation to social mechanisms and their regulating functions. The problems of actors, be it individuals, collective agents or social movements, have been inspiring especially in France, a great deal of productive and promising sociological research.

The study of influence exerted by political cultures on social transformation presupposes at first making, a description and a typology of these cultures - a task to which the second part of this paper is devoted. The differentiation of political cultures will be approached in particular from the point of view of the right-left relationship.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 4: 397-424)

Po více než dvaadvaceti letech nepřítomnosti v české sociologii je pro mne obtížné se soustředit "monograficky" na jeden problém, jak by pravidla časopisecké publicistiky vyžadovala. Budu komentovat zběžně více otázek, při nichž budu vycházet z některých problémů, které klade západní a zejména francouzská sociologie, a ze sociálních skutečností, jež jsou jejich předmětem; budu mít na mysli aspekty, které by mohly být pro české a slovenské sociology aktuální.

1. Myšlenka komplexnosti

Jedna z podstatných charakteristik sociologických přístupů, které chtějí splnit své poznávací poslání, tkví, myslím, v orientaci na komplexnost. Abstraktní architektury mohou oslnit svou velkorysostí a svou elegancí, pro poznání sociální skutečnosti jsou nezbytné, ale samy nestačí, jejich smysl je určen až jejich spojením

s dalšími koexistujícími určeními. V sociologické analýze je figura momentem konfigurace. Orientace na komplexnost není eklekticismem, eklekticismem není ani prosté konstatování, že sledované těleso vykonává současně více pohybů. Je neslučitelná jen se zjednujícím monismem v poznání i společenské praxi.

Vydělení vědeckého předmětu je samozřejmě legitimní a nezbytné; nevylučuje však, ale předpokládá jeho hloubkovou analýzu a jeho začlenění do dalších - vnitřních, souběžných či širších - souvislostí. Přitom se sociologická analýza neobejde bez postupného začlenění zkoumaného jevu do všech základních systémů, k nimž tento jev přináleží. V určitém smyslu není možná úloha současné společenskovědní analýzy nesrovnatelná s postupy moderního malířství: konstruuje a spojuje pohledy a perspektivy, které se nejdříve zdají být neslučitelné; vypracovaný obraz zdaleka však není libovolný; vyjadřuje řád, který je realitě vlastní.

Hledisko komplexnosti je třeba uplatnit i v systémových analýzách. Systémové vztahy se neuzavírají na hranicích sledovaného systému, i když o každém systému je možno říci, že je více méně autoreferenční, svébytný a relativně uzavřený. Složité vzájemné vztahy mezi sociálními systémy a subsystémy nelze vyjádřit jen v pojmech systému a okolí; specifické vztahy mezi systémy a mezi subsystémy představují podstatnou stránku společenské skutečnosti. Společenské procesy plní různé funkce, výkon každé funkce závisí na řadě podmínek vztahujícím se k různým systémům a společenská praxe neustále hledá řešení, často zkusmo, která odpovídají podmínkám soustavy rovnic s velkým počtem neznámých.

Orientaci na komplexnost nelze samozřejmě zaměňovat s rozlišením rovin obecnosti, specifičnosti a jedinečnosti, které člení předměty sociologického zkoumání, ani se způsoby vydělení vědeckého předmětu vycházejícími z hierarchické skladby sociální skutečnosti podle osy celek - část, systém - subsystém. Uplatňuje se v každé oblasti a na každé úrovni, v sociologické teorii, v analýze sociálních systémů globálních společností, ve studiu subsystému nebo specifických sociologických disciplínách a v monografických výzkumných pracích. Ve všech těchto oblastech sociologie potřebuje přesné popisy jedinečného, byť často rozsahem omezeného předmětu, empirická zobecnění, konstrukce obecných modelů, vysvětlovací postupy.

Orientace na komplexnost je spjata s pluralismem, s vědomím, že v sociální skutečnosti existuje pluralita figur, které nejsou redukovatelné na jediný vzorec nebo jediný typ vzorců. Poznání smysluplných souvislostí v činnosti vyžaduje vypracovávání obecných kategorií, pohybuje se však samo na úrovních zvláštních či jedinečných procesů. Vypracování obecných figur, na něž se soustřeďují různé podoby "formálních sociologií" obohacuje již samo o sobě naše poznání, není však jejím jediným předmětem. Kombinace jednotlivých figur nesou sebou zobecnitelné aspekty, i když mnohdy vedou k emergentním jevům, které očekávané souvislosti ruší nebo přesahují. Proto také v sociologické analýze není často možné vymezit přesně a v plném rozsahu podmínky, v nichž se určité pravidelnosti uplatňují. Vznik emergentních jevů má však sám své pravidelnosti, i když jsou často rozpoznatelné jen ex post. Nomologicky orientovaná sociologie má proto své

oprávnění, i když má také své zřejmé meze; sociologie může nicméně přispět k větší "srozumitelnosti" sociální skutečnosti i tam, kde zkoumané souvislosti nejsou plně zobecněny nebo vysvětleny a ještě méně jsou předvídatelné.

2. Pojem a pojetí sociální struktury

Mohl bych stěžít mluvit o otázkách výzkumu sociální struktury, aniž bych nepřipomněl, že v oblasti analýzy sociální struktury a výzkumu sociální struktury československé společnosti zaznamenala česká a slovenská poválečná sociologie, díky Machoninově týmu, nejvýznamnější přínos; v této oblasti měla také největší ohlas u odborníků jak v jiných středoevropských a východoevropských zemích, tak v západních společnostech¹. Při celkovém pohledu na obecné aspekty této problematiky se omezím jen na dvě poznámky.

Není pochyby, že výzkumy sociální struktury mají svůj specifický předmět a že významně přispívají k sociologickému poznání. Určité nejasnosti trvají však možná dosud v přesnějším pojetí samotné kategorie sociální struktury. V jeho vymezení existují dosud odlišné tendence, které se střetávají, často i u téhož autora.

Tak např. Peter M. Blau², jeden z klasiků teorie sociální struktury, definuje často sociální strukturu s odkazem na rozdíly v sociálních stavech lidí, sledovaných z hlediska určitých proměnných, a na korelace mezi rozděleními v různých proměnných; někdy podává širší vymezení zahrnující výslovně dva odlišné aspekty, totiž sociální statusy a sociální síť (síť sociálních kontaktů, interakcí a vztahu); jiné formulace výslovně zahrnují do sociální struktury nejen sociální diferenciaci, ale i sociální integraci a sociální vztahy, které sociální pozice integrují. Netřeba zdůrazňovat, že tyto formulace, i když ovšem nejsou neslučitelné, nejsou totožné a mohou vést ke značně odlišným výzkumným strategiím. Liší se již tím, že některé formulace privilegují izomorfní aspekty sociálních rozdílů, zatímco jiné se snaží obejmout i kvalitativní aspekty společenských vztahů - jak tomu nasvědčují odkazy na formy integrace společenských statusů a společenské vztahy, které je integrují. Projevuje se v nich určité napětí mezi teoretickou problematikou a jednotlivými metodologickými postupy, osvětlujícími její některé stránky. Ve většině obecných programových formulací je tu předmět zpravidla pojat širěji než konkrétní výzkumný program.

¹) Několik mých statí mělo za úkol seznámit zahraniční odbornou veřejnost s výzkumem týmu Pavla Machonina a komentovat jeho výsledky a zkušenosti; uvádím zejména: "La stratification de la société socialiste" (ve spolupráci s B. Vavákovou), *Revue Française de Sociologie*, XIII (1972), str. 213-251; "La mobilité sociale d'une société socialiste: l'expérience tchécoslovaque" (ve spolupráci s B. Vavákovou), *Revue d'Etudes Comparatives Est - Ouest*, VII (1976), str. 125-184; "Divisions, classes, strates, in *Egalité et inégalités dans les pays de l'Est*, ed. by P. Kende, Z. Strmiska. Paris 1984, str. 301-369; publikováno také v anglické verzi, 1987, str. 379-342. Pokud běží o ohlasy těchto statí u francouzských sociologů, viz např. Boudon, Raymond, "Paradoxes des sociétés communistes, Un livre-dossier passionnant," *Figaro*, 12. XI. 1984.

²) Blau, Peter M. (1989) "Structures of Social Positions and Structures of Social Relations," in *Theory Building in Sociology*, ed. by Jonathan H. Turner, Sage Publications, str. 43-60.

Zkoumání izomorfních aspektů sociální diferenciace je nepochybně nejen legitimním, ale také nepostradatelným a vysoce produktivním vydělením vědeckého předmětu. Nepokrývá však celou problematiku sociální struktury. Je dobře známo, že za určitým mzdovým rozdílem nebo určitou formou sociální mobility se mohou skrývat kvalitativně značně odlišné sociální procesy. Zásluhou zmíněné Blauovy koncepce sociální struktury nepochybně je, že usiluje o překonání příliš úzkých přístupů k sociální diferenciaci a sociální stratifikaci a že směřuje k širšímu pojetí sociální struktury.

Je důležité si všimnout, že pokud pojem sociální struktury spojujeme se statusy lidí, což se mi zdá zcela odůvodněné; tento pojem "sociální struktury" se nekryje s pojmem "struktury sociálního systému" nebo "strukturace společenské skutečnosti". I když od nich nemůže být ostře oddělen a tím méně izolován, pojem sociální struktury, tak jak je běžně užíván, nezahrnuje například strukturaci sociálního systému v subsystemy, vztahy mezi ekonomikou, politikou a kulturou, strukturací regulativních systémů, struktury kulturních soustav atd. Obecně lze říci, že termín sociální struktura označuje sociální strukturace nahlížené ve specifické perspektivě, tj. chápané ve vztahu k aktérům, k lidem, přesněji řečeno k jejich sociálním statusům a k sociálním vztahům spojujícím tyto statusy. V tomto pojetí se pojem sociální struktury vztahuje k vysoce významné stránce společenské skutečnosti, není však jediným předmětem nebo jedinou strukturou, která by byla předmětem sociologického zkoumání.

Druhá otázka se týká jednoty a mnohosti, spojitosti nebo oddělenosti sociálních rozdílů existujících v různých oblastech společenského života. Domnívám se, že některé současné výzkumy sociální struktury, nebo častěji některá pásma s nimi spjatých úvah, jsou do jisté míry ovlivněny "monistickými" přístupy, které v charakteristikách a změnách sociální struktury a sociální diferenciace vidí jen účinky jediného operátora; nejčastěji jím jsou procesy industrializace, modernizace, racionalizace, s ní spjaté dělby práce a růstu složitosti práce. Je nepochybné, že tyto změny v současných společnostech probíhají a že mají prvořadý význam; nelze je proto nezaznamenat. Industrializačně-racionalizační tendence nejsou však jedinou silou, která sociální strukturu utváří. Tyto tendence nejsou ve všech společnostech a ve všech vývojových fázích stejně silné; všude se setkávají s více méně silnými překážkami nebo prostě s jinými vlivy, a jsou více méně modifikovány, zbrzděny nebo deformovány. Lze těžko popírat, že například sociální struktura Československa a jiných monokratických společností byla utvářena po více než 40 let nejen procesy industrializačními a modernizačními, ale že stejně tak bylo její formování poznamenáno monokratickým systémem celospolečenského řízení. Diktátorská politická moc založená na askriptivních (nevýkonových) a partikularistických (výlučných a nezobecnitelných) kriteriích se stala drtivou společenskou silou, která určovala podmínky společenského života ve všech jeho oblastech. Přednostním úkolem nových výzkumů sociální struktury by mělo být podle mého názoru popsat přesněji tento konflikt sociologickými prostředky v jeho průběhu a jeho důsledcích.

Poznamenejme, že pluralita determinant sociální struktury se projevuje - samozřejmě v podstatně odlišné podobě - i v současných západních společnostech. Je, myslím, jednostranné popisovat všechny sociálně-ekonomické rozdíly jako rozdíly v dělbě práce a v socio-profesionálních rolích, jak programově činí např. Parsons³. Majetkové rozdíly tu existují a hrají nemalou úlohu, i když ovšem často nelze strukturálně dobře rozlišit mezi příjmy z výkonu socioprofesionálních rolí a příjmy z titulu vlastnictví. Je zásluhou některých nemarxistických sociologů, např. Parkina⁴, že tuto Parsonsovu koncepci podrobili objektivní zdůvodněné kritice, a že obhajovali pluralistické pojetí sociální struktury, v němž brali v úvahu nejen majetkové, ale také rasové, etnické, sexuální, náboženské a jiné rozdíly. Tento autor se opírá o obecnou teorii tříd weberovské inspirace, založenou na pojmu "vyklučujícího závěru", který v jeho pojetí třídní rozdíly různého typu konstituuje.

V současném sociologickém myšlení je stále živá konfliktní otázka pojetí sociální struktury, pokud běží o charakter a zdroje sociálních rozdílů; v odpovědích na ni se střetává marxistická tradice zastávající základní jednotu třídních diferencí ve všech hlavních oblastech společenského života, a tradice weberovská, zdůrazňující rozdílnost makrostrukturálních rozdílů zakotvených v různých oblastech společenské skutečnosti. Dnes mohou být tyto otázky osvětleny, přinejmenším do vysoké míry, empirickými prostředky.

Vezmeme-li v úvahu všechny společenské rozdíly v moderních společnostech, ukazuje se, že je nemožné je redukovat na jeden jejich zdroj: sociální rozdíly spjaté s nerovným postavením žen, s vlivy diktátorských politických systémů, s modernizačními procesy nevycházejí zřejmě ze stejných zdrojů, i když nejsou nezbytně jen "lokální" nebo "regionální" povahy, ale zasahují, v podobné nebo odlišné míře, různé oblasti společenského života. Vedle toho můžeme také pozorovat procesy, které výrazně posilují relativní autonomii rozdílu v jednotlivých oblastech. Tak například proti očekávání některých sociologů, francouzské i jiné západoevropské výzkumy potvrzují značnou souvislost mezi socioprofesionálními kategoriemi nebo náboženskou příslušností lidí na straně jedné a jejich volebním chováním podle dělení levice - pravice na straně druhé⁵. Naproti tomu některá data polských výzkumů i jiná pozorování z bývalých socialistických zemí přesvědčivě prokazují, že v období všeobecné krize legitimacy systému v letech před jeho zhroutilím dochází k velmi výraznému oslabení, v některých souvislostech k úplnému potlačení vztahu mezi sociální strukturou a politickými

³) "V současných nemarxistických diskusích o třídách, specifický odkaz na vlastnictví výrobních prostředků skutečně vymizel", Parsons, Talcott (1970) "Equality and Inequality in Modern Society, or Social Stratification Revisited," *Sociological Inquiry*, 40: 22.

⁴) Parkin, Frank (1979), *Marxism and Class Theory, A bourgeois Critique*, Tavistock, obzvl. str. 48-54.

⁵) Mayer, Nonna (1986) "Pas de chrysanthèmes pour les variables sociologiques," in *La cadrôle de défaite de la gauche*, ed. by Elisabeth Dupoirier, Gérard Grunberg, Paris: Press Universitaires de France, str. 149-167.

postoji k systému, tudíž určitými aspekty kulturní struktury⁶. Ovšem i tam, kde existují podstatné souvislosti mezi sociální strukturou a kulturními či kulturně-politickými orientacemi lidí, je zřejmě konstituování subjektu sociálních hnutí odlišným procesem od konstituování nebo reprodukce sociální struktury.

Pluralistické pojetí sociální struktury, které nepřehlíží integrační procesy v ní probíhající, je s to zaznamenat všechny typy sociálních rozdílů, které v sociální struktuře existují, ať již běží o spojitě proměnné, které vyjadřují celkovou "morfologii" společenských rozdílů (o skupinové struktuře společnosti sice mnoho bezprostředně nevypovídají, ale mohou významně přispět v přesnějších analýzách k jejímu poznání), o nespojitě, kvalitativní rozdíly stratifikační, zakládající kvalitativně odlišné vrstvy, nebo o dichotomické rozdíly, které v popisech třídní struktury tradičně hrají prvořadou roli, ale nesou s sebou stále dosud otevřené problémy. Na rozboru mocenské struktury například je možné dobře ukázat, že dichotomická rozdělení na "vládnoucí" a "ovládané", která vyjadřují hlubokou a pravdivou tendenci institucionálních struktur v monokratických, diktátorských systémech, nejsou sama dostatečná pro popis sociální struktury a nejsou ani dobře sama o sobě, bez vztahu k dalším určením, operacionálně aplikovatelná. Není tomu tak jen proto, že empirické výzkumy ukazují existenci relativně početných mezivrstev, které vzdorují dichotomickým klasifikacím, ale zejména proto, že při koncentraci moci na vrcholku mocenské struktury se v celé společnosti rozvíjí složitá hierarchie mocenských vztahů, vyjadřující se v hierarchii politických statusů, v níž na každé její úrovni se vztah "vládnoucí - ovládaný" neúprosně reprodukuje a dichotomické dělítko, které mělo být jediným výlučným řezem společenské struktury, se stává obecným všudypřítomným vzorcem - jako by ve společenské struktuře implodovalo, nebo jako by si dominantní vztah suverénně podrobil vše, co ve společnosti existuje a vše přizpůsobil svému obrazu. Obdobné problémy, spjaté s "nákazou" dominantním vztahem, se kladou i u jiných proměnných.

Závěrem poznamenejme, že existence sociální struktury, jako každé struktury, tkví v pravidelnosti vztahů, které ji vytvářejí. Smysluplnou a průzračnou se struktura stává, je-li ji možno pochopit jako produkt činnosti a procesu. Dovršený strukturální popis vede nutně k činnostní a dynamické analýze.

3. Elementární sociologické konceptualizace

Obecná sociologická teorie sama o sobě pravděpodobně není hlavním ohniskem sociologické práce, nicméně plní nezastupitelné funkce. Jednou z nich je, že ve svých výpovědích a úvahách načrtává obecně možné struktury předmětu sociologického výzkumu a formuluje tím vlastně řadu otázek, které konkrétní sociologická práce má specifikovat a konkretizovat a na něž má přinést své

⁶) Koralewicz, Jadwiga, Edmund Wnuk-Lipinski: "Visions of Society, Differentiation and Inequalities in the Collective Consciousness;

Adamski, W. W., I. Bialecki, K. Jasiewicz, L. Kolarska-Bobinska, A. Rychard, "Poles 1980-84: Dynamics of Social Conflict and Consensus," in *Sisyphus*, Sociological Studies, vol. V (1989), Warsaw, str. 225-261.

odpovědi. Nemusíme zdůrazňovat, že hodnota obecné sociologické teorie závisí především na tom, do jaké míry se jí daří zhodnotit výsledky konkrétní sociologické práce a do jaké míry plní své inspirační funkce.

Jedna z otázek obecné sociologické teorie se týká vydělení "základních dílčích celků", "systémů" či "komplexu jevů", které společenskou skutečnost na nejobecnější úrovni strukturují a které je možno užít jako referenční systémy pro analýzu zkoumaných jevů. Vypracování těchto elementárních "topologií" (nebo "topik") společenské skutečnosti bylo po dlouhou dobu blokováno ideologickou fixací na jednu její formu - v řadě zřetelů nikoli nejpodstatnější - formu, která rozlišovala mezi společenským bytím a společenským vědomím, základnou a nadstavbou, případně ekonomickým, sociálním, politickým a duchovním procesem, přičemž tyto kategorie, zejména dvě první dvojice, byly mylně pojaty jako obecné kategorie sociální dynamiky, mezi nimiž existují univerzální vztahy determinace a závislosti.

Značný krok vpřed v této oblasti byl vykonán Sorokinem v třicátých a čtyřicátých letech, a Parsonsem začátkem padesátých let⁷ tím, že programově rozlišili v jejich *třísystémovém* (později u Parsonse *čtyřsystémovém*) *schématu* sociální systém, kulturní systém a systém osobnosti; toto rozlišení se dodnes pozitivně uplatňuje v sociologickém myšlení. Určitá omezenost této elementární konceptualizace se však skrývá předně v tom, že tento přístup privileguje implicitně procesní systémové hledisko před aktéry; tím současně privileguje statiku před dynamikou, nebo jeden typ dynamiky před její jinou formou. Tato tendence je posílena tím, že se harmonizují a stylizují vztahy mezi základními systémy, a tím se zbavují svých dynamických potencií: interakce mezi systémy se pojímá jako základna jejich integrace a synchronizace, nikoli jako jeden z podstatných zdrojů společenských přeměn.

Toto pojetí bere ovšem v úvahu přítomnost aktérů; ale aktéři tu nejsou ani potenciálně determinující osou systémových procesů nebo alespoň jedné části systémových procesů, nýbrž jsou chápáni jako element procesů nebo činností, který je přizpůsoben globální systémové logice a je jí určován. Aktéři nejsou proto v plném slova smyslu subjekty činnosti, schopné prosazovat vlastní finality v historickém procesu i proti některým systémovým tendencím, jsou jen jedním ze subsystémů v systému činností. Pro rozlišení mezi aktéry jako subjekty činnosti a jako agenty systému a pro různé typy vztahů mezi aktéry a sociálním systémem tu není žádné místo.

Proto také Parsons mohl neustále přecházet od činnosti k systému a od systému k činnosti, přesněji řečeno, teorie činnosti mu mohla zcela splynout s teorií systému, aniž potřeboval analyzovat různé typy vztahů mezi činností a systémovými procesy nebo mezi aktéry a systémem: v takovém vyústění se ovšem teorie činností, která chtěla být voluntaristická, naprosto zhroutila jako teorie, která by měla svůj specifický předmět, odlišný od běžných systémových analýz.

⁷) Sorokin, Pitirim A. (1969), *Sociological Theories of Today*, Harper, obzvl. str. 420-440.

Pokrokem v třísystemovém schématu je, že zavádí do sociologické analýzy znovu *osobnost*, která z ní byla v marxovském paradigmatu téměř vyloučena. Interakce mezi nositeli třídních a skupinových zájmů a jednáním lidí jako osobnosti představuje vzájemně spjaté, ale odlišné roviny sociologické analýzy. Bez odkazu k lidem jako osobnostem je ovšem těžké uvažovat lidská práva a univerzalistické hodnotové orientace obecně.

Termín "systém osobnosti" zůstává však mnohoznačný a vztahuje se k různým hlediskům: psychologický pojem osobnosti, založený na příkladu na psychoanalytické teorii psychického aparátu (rozlišující instance "to", "já", a "nad-já"), se nekryje se sociologickým pojmem osobnosti, vztahujícím se k úhrnu sociálních rolí, které lidé vykonávají. Často se v pojmu osobnosti podtrhuje jedinečnost a neopakovatelnost každého jedince, aspekt, který má svůj protějšek v obecných rysech osobnosti, v tom, co se označuje jako sociální nebo socio-kulturní charakter osobnosti. Pojem osobnosti vyjadřuje také auto-finalitu a auto-regulaci jedince - jednající jako osobnosti, jako subjekt činnosti, v protikladu k instrumentálním funkcím, které jedinec plní vzhledem k sociálnímu systému - jednající tu vystupují jako "agenti systému". Poslední význam potvrzuje, že pojem osobnosti ve své škále odlišných významů nepokrývá všechny formy účasti aktérů v sociálním procesu. Všechna tato rozlišení nemají ovšem jen sémantický význam, kladou otázku různých forem přítomnosti jednajících v sociálním procesu, jejich různých statusů v sociální činnosti a různých forem interakcí mezi systémy. Nelze, myslím, říci, že by autoři třísystemového schématu nebo jejich pokračovatelé zpracovávali uvedenou problematiku v této diferenční perspektivě.

Stejně závažné je, že konceptualizace třísystemového schématu nevčleňuje do analýzy problematiku *sociálních hnutí*, která jsou hlavním subjektem kolektivní činnosti a jednou ze základních os historického procesu. Problematika sociálních hnutí zaujímá centrální místo v evropské, zejména ve francouzské sociologii. Není samozřejmě nepřítomná ani v jiných sociologiích, včetně americké sociologie, ale nenáleží jí v nich tak centrální postavení jako v sociologii francouzské. Sociální hnutí se tu nepokládají za pouhý produkt přechodných potíží a zvláštních konjunktur nebo výjimečných vývojových fází, vyžadujících změnu systému; zdaleka nejsou okrajovým jevem nebo výrazem špatného fungování systému. Podle Alaina Touraina, hlavního představitele těchto teorií, jsou sociální hnutí konstitutivním, permanentním znakem všech typů společnosti spjatých vždy s určitým typem třídního konfliktu. Zvláštní úlohu hrají sociální hnutí v soudobých společnostech, které již nemohou sebe-řídit a sebe-produkovat jen na základě fungování tradičních institucionalizovaných řídicích aparátů, byť demokratických, ale vyžadují účast nových sociálních sil a přítomnost nových forem kolektivní činnosti⁸.

V současných sociálních podmínkách není jistě nahodilé, že Alain Touraine, představitel teorie sociálních hnutí, od sebe odděluje sociální hnutí a historická hnutí orientovaná na prosazení společenské změny, při čemž se dovolává odlišnosti

⁸) Hlavní teoretickou prací Alaina Touraine zůstává *Production de la Société*, Seuil 1973, 543 str.; nejsevernější úvod do teoretické i metodologické problematiky prinášá stručný text *La Voix et le Regard*, Seuil 1978, 313 str.; viz řadu dalších prací.

rovin synchronní analýzy a diachronní analýzy. V této perspektivě Touraine programově odděluje sociální hnutí od změny, zejména institucionální změny a změny systému, pro něž hledá jiné společenské zdroje a situuje je do jiných myšlenkových kontextů, které nechtějí být "evolucionistické". Současné společnosti, které jsou podle jeho názoru stejně tak "post-socialistické" jako "post-liberální", se charakterizují více novými konflikty, účastí nových kolektivních aktérů na sociální scéně a novým typem sociálních hnutí než orientacemi na určité přeměny institucionálních aparátů. Touraine podle mého názoru nemá nepravdu v tom, že sociální hnutí nejsou nutně jen záležitostmi změny, ale mohou se týkat samotné reprodukce sociálního systému, nicméně sepětí sociálních hnutí s přeměnami společností se mi zdá zcela konstitutivní. Pojmová rozlišení, která sociologická analýza zavádí, například rozlišení mezi synchronní a diachronní analýzou, nelze přičítat sociální realitě samé, nelze je reifikovat. Je také možné si myslet, že tendence oddělit sociální hnutí od změny je výrazem rozpaků mnohých sociálních skupin moderních společností před problémy institucionálních a makrostrukturálních přeměn. V každém případě je však třeba vidět v sociálních hnutích významnou sociologickou kategorii, která nemůže zůstat mimo rámec základních sociologických konceptualizací; představuje určitý svorník, který spojuje sociální systémy, aktéry, vypracování činnostních orientací a kolektivní společenskou činnost směřující k reprodukci i k transformaci sociálních skutečností.

Touraine a autoři zabývající se současnými "novými sociálními hnutími" právem zdůrazňují některé jejich specifické charakteristiky, jež tkví např. v tom, že tato hnutí nesměřují k obraně specifických skupinových zájmů, ale formují se kolem obecných lidských problémů - máme tu na mysli taková hnutí jako hnutí proti hladu, mírové hnutí, hnutí proti apartheidu, antitotalitární hnutí - že tudíž tato hnutí vycházejí z určitých centrálních hodnotových orientací nebo přímo z etických problémů, do jejichž řešení účastníci hnutí zasahují jako odpovědní členové lidského společenství. Přitom tato hnutí nejsou zdaleka "idealistická", ale jsou si vědoma, že mohou dosáhnout svých cílů jen tak, že se prosadí ve světě vlivu, v prostředcích masové komunikace, ve smýšlení a chování mas lidí, v mocenských vztazích. Jejich cíle nejsou ve svém obsahu úzké nebo tematicky omezené, jak by se na první pohled mohlo zdát; jak ukazuje například vývoj mírového hnutí, nová sociální hnutí chápou dosažené výsledky jako východisko pro zobecněná řešení, která se v široké míře týkají vztahu mezi držiteli moci, jejich generálními štáby a celou občanskou společností.

4. Vztah kultury a sociálního systému

Jednou z centrálních kategorií sociologické analýzy je *kategorie kultury*. Místo soustavnější analýzy řekněme alespoň, že tento termín ve svém elementárním významu neodkazuje k žádné specifické, oddělené oblasti společenského života, odlišné od jiných oblastí, ale že otevírá určitou perspektivu, z níž se na společenskou nebo lidskou skutečnost nahlíží; ve vztahu k jiným základním sociologickým kategoriím je kultura po výtce relační pojem. Hledisko kultury vychází z koloběhu společenského života, jeho kontinuit a diskontinuit, z jeho

historicity: jako kulturní se jeví produkt, činnost, či potencialita, které byly vytvořeny nebo jsou vytvářeny v jednom cyklu společenského života a jsou s to vstupovat do dalšího cyklu společenského života. Kultura přepokládá návaznost i inovaci. Pokud je všudypřítomná kultura přednostně spjata s některými aspekty společenské a lidské skutečnosti, je to s činností, s jejími orientacemi a produkty, v nichž vždy jde o odhalení a o uplatnění smysluplných souvislostí. Naproti tomu sociální struktura odkazuje spíše k faktickým komplexním procesům jako systémům činnosti, v nichž se sociální struktura projevuje a formuje. Člení-li se kultura podle oblastí, v nichž se projevuje, a mluví-li se o kultuře duchovní, politické či ekonomické, lze plným právem mluvit také o kultuře sociální, která se podílí na vytváření sociální struktury a je jí samozřejmě také podmíněna. My se tu v našich poznámkách ovšem nebudeme zabývat kulturou obecně, nýbrž kulturou nahlíženou v její řídicí, regulativní funkci.

Sociální a politické kultury hrají podstatnou úlohu v celém společenském procesu; tato úloha je zřejmá při reprodukci systému i při společenských přeměnách. To ovšem samozřejmě neznamená, že sociální a politické kultury determinují samy sociální proces a společenskou změnu. Je dobře známo, že kombinace společenských činností často vyvolávají emergentní a někdy zvrácené účinky, které nikdo nepředvídal a nikdo nechtěl⁹. To ovšem neznamená, že by orientace činnosti s takovými účinky byly samy bez následku: kognitivní nezvládnutí situace je tu přímo spjata s vznikem emergentních účinků. Kromě toho nelze přehlédnout, že ve společenských změnách se uplatňují specifické determinismy společenských vztahů a institucionálních soustav.

Domnívám se, že v současných společenských podmínkách v přechodných postkomunistických společnostech může sociologie účinně přispět k ujasňování významu voleb mezi různými *hodnotovými orientacemi*, mezi různými kulturami, na nichž v podstatné míře závisí společenský život, i když ovšem posláním sociologů jako sociologů není militantně obhajovat určité konkrétní varianty v řadě možných řešení sociálních problémů. Sociologové mohou však čelit iluzi, že tyto aspekty sociálních a politických voleb lidí lze obejít odkazem na univerzální mechanismy nebo mechanismy vlastní té které oblasti společenského života. Samozřejmě, kulturní volby nejsou demiurgem, který suverénně rozhoduje o jeho obsahu. Vycházejí z funkčních určení jeho jednotlivých složek a oblastí, jež jsou však zpravidla rámcová, mnohoznačná a rozporná, a jejich specifikace je právě obsahem společenského života, do něhož v široké míře zasahují kulturní kritéria.

Odkazy na kulturní aspekty společenských procesů nemají ovšem zmenšovat význam určitých sociálních mechanismů, z nichž některé mají své invariantní, kvazitranshistorické aspekty. Takový je na příklad *mechanismus trhu*, který ve svých obecných aspektech je zakotven ve struktuře lidských činností a společenských interakcí. Přes nespornou historickou proměnlivost těchto jevů je možno si myslet, že výměna činnosti a určité formy orientace jedince na své vlastní zájmy jsou - vedle jiných forem sociality - vždy přítomny v činnosti lidí, i když vždy

⁹) Boudon, Raymond, *Effets pervers et ordre social*, Paris: PUF, 1977, 1979; *La logique du social*, Paris: Hachette 1979, 1983; překlady do angličtiny.

na různé úrovni a v různých historických podobách. To ovšem neznamená, že zájmové orientace, směna, trh ve svých konkrétních formách, mohou existovat a rozvíjet se bez určitých hodnotových orientací, tj. bez určitých kulturních předpokladů. Na ideologické úrovni je jistě možné přijímat nebo odmítat každou formu tržního hospodářství, na poznávací úrovni je však zcela mylné a zavádějící, jestliže se tvrdí, že charakteristika "sociální" je s pojmem tržního hospodářství neslučitelná nebo že je zbytečná. Tržní hospodářství nelze konkrétně určit bez odkazu na kulturní charakteristiky ekonomického systému a ekonomické politiky, výslovné odmítnutí tento systém charakterizovat je ovšem také jeho charakteristikou.

Hodnotové orientace a jiné kulturní prvky se uplatňují také v zájmovém kalkulu. Striktně vzato, zájmy předpokládají hodnoty a naopak, neexistuje žádná výlučně instrumentálně určená činnost, žádný čistě ekonomický postup. Představa, že lze činnost dostatečně určit jen "instrumentálním rozumem", je dávno vyvráceným omylem technicistních nebo technokratických přístupů. Je ovšem pravda, že hodnotové předpoklady některých zájmových orientací mohou být ve své platnosti tak zřejmé a jejich alternativy tak bezvýznamné, že je možné někdy od nich abstrahovat v praktickém zájmovém kalkulu i v jeho teoretické analýze: ve skutečnosti však tyto hodnotové volby jsou v zájmově orientovaném chování vždy přítomny. Připomeňme, že nutnost hodnotové volby a hodnotového rozhodnutí v činnostních orientacích byla pro Parsonse výchozí ideou, která jej vedla k projektu jeho "voluntaristické" teorie činnosti. Jeho výklad vztahu mezi hodnotami a zájmy je však jednostranný, což se ukazuje zejména v jeho radikální kritice "utilitarismu", v níž zájmové orientace převádí na hodnotové soudy.

Sociologické myšlení není vystaveno jen nebezpečí odhlášení od hodnotových orientací a od jejich úlohy v činnosti, ale stojí i před úkolem brát plně v úvahu *poznávací aspekty*, které zasahují také do hodnotových orientací, aniž ovšem smazávají rozdíly mezi kognitivní a axiologickou sférou. Přítomnost těchto kognitivních aspektů v hodnotových orientacích byla zaregistrována i ve Weberovské tradici, která však vcelku kladla největší důraz na axiologické, extra-kognitivní aspekty kulturních a osobních voleb (viz Weberův pojem "hodnotově-racionálního jednání"). V tomto přístupu spočívala možnost určité racionalizace hodnotových orientací v tom, že kognitivní procesy měly umožnit dosáhnout vyšší stupeň koherentnosti mezi prostředky a cíli, stejně tak jako mezi sledovanými cíli. Hledání dalších, účinnějších prostředků pro vstup "rozumu" do společenské praxe je základním ohniskem Habermasovy problematiky a jeho teorie komunikativního jednání. V popředí jeho zájmu je zkoumání procesních pravidel, která uplatnění rozumu ve společenské praxi umožňují. Habermasova analýza, založená na analýze logiky řečových činností, je však formální v tom smyslu, že neříká, co lidé vlastně předmětně dělají ve vztahu k problémům, které řeší, když pravidla komunikativního jednání aplikují.

Lze se domnívat, že v návaznosti na teorie učení je možné nalézt nové přístupy k problémům racionalizace hodnotových orientací. Jsou-li axiologické problémy striktně vzato kognitivně neřešitelné, platí-li od Hobbesovy doby, že neexistuje žádný striktně poznávací postup, jak přejít od faktického soudu

k hodnotovému soudu, neznamená to, že by všechny racionalizační postupy byly nemyslitelné. Historická zkušenost neustále ukazuje, jaké jsou implikace a konsekvence aplikace hodnotových orientací. Tato zkušenostní data umožňují přechod z roviny větší nejistoty na rovinu menších nejistot, z roviny nerozhodnutelnosti vyššího stupně na rovinu nerozhodnutelnosti menšího stupně. Prokáže-li se například, že vysněný nový společenský systém přináší nešťastné a žalostné výsledky pro celou společnost, není to bez zájmu pro posouzení samotných principů, na nichž je tento systém založen. Je však snadné vidět, že takové "pragmatické" postupy mají také své axiologické předpoklady a mají zřejmě i meze své aplikovatelnosti - jsou nicméně pro praktické racionalizační postupy nepostradatelné.

Vzhledem k historické zkušenosti není ovšem racionální učení jedinou formou vztahu. Sledujeme-li dějiny, a zejména prožíváme-li dějinné události své doby, je často zárážející, jak poměrně málo racionálního učení se v historickém procesu prosazuje - přinejmenším ve vztahu k možným přáním pozorovatele. Racionalizační tendence na straně jedné a mytizační, často mystifikační tendence na straně druhé se tu srážejí v dramatickém procesu v té míře, že je možné se někdy ptát, zda tu ještě historické učení vůbec existuje. Porozumět iracionálním procesům skrývajícím zjednodušené figury myšlení a živelnou nezvládnutou afektivitu je ovšem pro sociologickou analýzu zpravidla obtížnější, než porozumět procesům učení. Zůstává, že samotné porozumění nepřekonává bezmocnost pozorovatelů, a často ani aktérů.

5. Záchytné body pro popis společenských a politických kultur západních společností

Moderní společnosti s jejich základními charakteristikami a jejich osudy nelze pochopit bez přihlédnutí k jejich axiologickým základům, k hodnotovým volbám s jejich kritérii a finalitami. Souhlasím s těmi koncepcemi, které spatřují tyto základy především v *univerzalistických hodnotách*, založených na obecných principech, na zobecnitelných a nikoliv na zvláštních nezobecnitelných zájmech aktérů a skupin aktérů. Tyto univerzalistické hodnoty jsou založeny na principech, o nichž můžeme říci v duchu Rawlsových koncepcí sociální spravedlnosti¹⁰, že jsou v jejich podstatě a v jejich aplikacích přijatelné v podstatě pro všechny lidi, kteří je posuzují, bez ohledu na jejich specifické sociální statusy a role. V podmínkách Rawlsem navrženého myšlenkového experimentu je totiž možno si myslet, že lidé posuzují principy spravedlnosti, principy rozdělení sociálních rolí ve společnosti již v okamžiku, kdy ještě neznají, jakou úlohu budou sami v nové spravedlivé společnosti plnit, takže jejich soudy nejsou ovlivněny jejich zvláštními zájmy. Tato tendence k sociální spravedlnosti, mohli bychom říci k určité axiologické "objektivitě", stejně tak jako úsilí o racionalitu, o optimální využití stávajících činnostních možností s rozpoznáním co nejširšího okruhu účinků, které jednotlivé strategie činností přinášejí, představují pravděpodobně nejvýznamnější principy, o něž se moderní společnosti opírají.

¹⁰) Rawls, John, *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard 1971 a další vydání.

Bezprostředním výrazem univerzalistických hodnot na jejich nejobecnější úrovni jsou *lidská práva a demokratické principy*. Univerzalistické hodnoty se vztahují jak na individuální, tak na kolektivní zájmy; jsou úzce spjaty s humanistickými, personalistickými či individualistickými přístupy nebo alespoň přístupy, které v různých interpretacích zastávají vysoce pozitivní hodnocení jedince - sociálního aktéra a osobnosti - a pokládají jej za základní civilizační hodnotu. Tyto jednotlivé koncepce se ovšem liší v tom, jak pojímají sociální dimenze lidí, jak přesně interpretují vztah mezi jedincem, kolektivitou a kulturou. Nelze například přehlédnout, že moderní *individualismus* je charakteristickým rysem západních společností, že naproti tomu některé vyspělé a úspěšné moderní společnosti, například společnost japonská a jiné industrializované společnosti asijské, takový individualismus evropsko-amerického typu neznají nebo jej ještě neznají.

Univerzalistické hodnoty samozřejmě nevylučují v jednání lidí partikularistické zřetele a orientace na vlastní zájmy, které hrají v životě soudobých společností v široké míře určující úlohu, univerzalistická kritéria však limitují a podmiňují jejich platnost. Tyto hodnoty nedelegitimizují sociální rozdíly, naopak umožňují je uznat za legitimní, pokud jsou založeny na výkonových kritériích.

Velmi důležité místo zaujímá v hodnotových systémech moderních společností jejich *aktivismus s výkonovými kritérii* spojený. Aktivismus je jednak hodnotovým principem, jednak se opírá o sociální mechanismy, které praktické uplatnění tohoto principu umožňují a posilují. Moderní kapitalismus je formou, která sjednocuje a konkretizuje oba tyto aspekty. Každý ví, že kapitalismus byl v minulosti a je v přítomnosti hodnocen různým způsobem, že dnes je v rostoucí míře ve světě fakticky přijímán, ale jeho normativní hodnocení zůstává v široké míře spornou otázkou. My v této souvislosti nechceme analyzovat problémy jeho legitimacy; těžko však lze popřít skutečnost, že kapitalismus sehrál prvořadou historickou úlohu v dynamizaci a mobilizaci společenských činností v moderních společnostech, v ekonomické i mimoekonomické sféře. Otevřel cestu k rychlému ekonomickému růstu a k přeměně řady sociálních rolí v tvůrčí podnikatelské role pro značný počet lidí, a to nejen majitelů, ale také manažerů, profesionálů, inženýrů, techniků, kvalifikovaných pracovníků, kteří se mohli se svými rolemi do vysoké míry ztotožnit a nalézt v nich životní poslání. Současně kapitalismus formoval pracovní potence mas lidí, kteří v daných podmínkách nemohli vidět v pracovní činnosti hodnotu o sobě, ale měli k ní spíše instrumentální vztah.

Kapitalismus aktivismus nejen posiloval a rozšiřoval, ale sám je také produktem aktivismu v různých jeho formách. Současné studie industrializačního a kapitalizačního procesu v Jihovýchodní Asii se zdají potvrzovat, že moderní aktivismus je zakotven některými svými kořeny ve vývoji hodnot různého typu, které svou platností zpravidla přesahují okruh na zisk zaměřených ekonomických činností; aktivismus může být živěn nejen specifickými náboženskými koncepcemi, jejichž klasickým příkladem je Weberem analyzovaná protestantská etika, ale také určitými prvky jiných etik, na příklad důrazem na disciplínu a úsilí v konfucianismu, nebo může čerpat z militaristických tradic, jak je tomu

v japonském a také německém vývoji¹¹. Aktivismus jako hodnota zůstává zpravidla platný, i když kulturní prvky, které byly jeho nositeli, se oslabily nebo vymizely. I když formy interakce těchto různých vlivů jsou dosud předmětem teoretických sporů, samotná teze jejich koexistence se zdá být zcela oprávněná.

Pro moderní aktivismus je charakteristické, že se vyvíjí současně jako instrumentální i jako cílová hodnota a že je do vysoké míry slučitelný s odlišnými osobními hodnotovými systémy. Jeho pozice v moderních společnostech není neotřesitelná, ale zdá se být dostatečně silná, aby překonal krize a citelná oslabení, jež jej někdy postihují. Obecně vzato, lidská existence a její hodnota zůstávají v perspektivách současných moderních společností neoddělitelně spjaty s intenzívní činností, a někdy až vypjatým úsilím, v profesionální i mimoprofesionální sféře. Z tohoto hlediska představuje výrazné oslabení aktivismu, k němuž došlo v komunistických společnostech, zejména v profesionální sféře, dramaticky regresivní historický proces.

Charakteristické pro moderní společnosti je, že společenskou interakci neopírají výlučně nebo přednostně o určení společných finalit, ale o procesní pravidla, právní normy, postupy ekonomického kalkulu, mechanismy trhu atd. (Weberova "formální racionalita"), které "materiální racionalitu", uspokojení uznaných potřeb, zprostředkovávají a jsou nezbytné pro její uskutečnění. Kriticky je však zapotřebí přiznat, že tato procesní pravidla a s nimi spjaté mechanismy sice příslušníky společnosti velmi účinně motivují a společenský život dynamizují, že se však ve svých výsledcích často odchylují od hodnot, jichž se společnost dovolává, takže liberálně-kapitalistické společnosti mají značné obtíže žít podle svých vlastních hodnot. Ekonomické mechanismy kapitalismu, které ekonomický proces silně energetizují, nepřispívají vždy k vytváření rovnosti šancí a kladou před společnost problémy, jak vzniklé negativní účinky aspoň částečně kompenzovat. Rozpory v této oblasti vysvětlují, že legitimování moderních společností se střetává s nezanedbatelnými, a mnohdy vážnými problémy a potížemi.

Společné charakteristiky sociálních a politických kultur moderních vyspělých společností překrývají řadu specifických rozdílů mezi jejich různými proudy, které se kříží, proti sobě bojují, ale také se doplňují a zprostředkují, a zejména se společně podílejí na utváření společenské skutečnosti. Analyzovat kultury moderních společností znamená také a především analyzovat tyto difference. Politické kultury jsou často posuzovány jen podle té podoby, které na sebe berou v jedinečných konjunkturách a situacích. Takový přístup je zdůvodněný v rozboru jedinečného. Stává se však nebezpečným, když se jim jedinečné charakteristiky, které patří politickým kulturám jen v konkrétních situacích, vtiskují jako jejich obecné a trvalé rysy. Uvedený postup umožňuje "kompromitovat" hned pravici, hned levici, byť by byly demokratické. Takové redukce na nepodstatné se mohou vymstít, když se ukáže, že odepsaný partner nebo protivník se dříve nebo později

¹¹) Morishima, Michio (1990), "Ideology and Economic Growth," in *Economy and Society*, ed. by Alberto Martinelli, Neil Smelser, Sage, str. 51-77; pro zcela jiný, v podstatě "antikulturalistický" pohled viz Berger, Peter L. (1987), *The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity, Equality, & Liberty*, Gower, zvl. str. 140-172.

vrátí na politickou scénu s nebyvalou silou. Proto se domníváme, že rozbor politických kultur, který privilejuje poznávací hlediska, vyžaduje určitou míru obecnosti a nadhledu nad okamžitou situací.

6. Rozdílnost společenských a politických kultur, levice a pravice

V období přechodu od jednoho společenského systému k jinému vystupuje do popředí politický proces a v něm se uplatňující politické kultury, protože tento proces bezprostředně rozhoduje nebo spolurozhoduje o dráze, kterou bude celý společenský proces sledovat. Při masové opozici k starému režimu je zprvu diferenciací politických orientací překryta unitárními tendencemi, ale postupně v té míře, jak do popředí vystupují otázky pozitivního obsahu změn, se politická diferenciací vrací ke svým právkům a v mnohých směrech překračuje svou obvyklou úroveň. V první fázi má politická diferenciací rozbujelý až chaotický charakter, a teprve v politické praxi se strukturuje v menší počet životaschopných organizací a proudů. Politická diferenciací se obnovuje a rozvíjí podle osy levice - pravice, ale nikoli jen podle této osy. Zastavíme se u otázek diferenciací politických kultur v soudobých pluralitních demokraciích, zejména západoevropských.

Jednu z podstatných proměnných v politické diferenciací je možné spatřovat v celkovém vztahu občanů k politice, který zahrnuje nejen víceméně soustavný a intenzivní "zájem" o politické dění na národní či lokální úrovni, ale také schopnost zaujímat k politickým problémům svá stanoviska. Podle některých francouzských výzkumů¹² se ukazuje, že skupina občanů s nejmenším příjmem, bez pracovní kvalifikace a s velmi nízkou kulturní úrovní reflektuje a vyjadřuje svůj vztah k politickému systému a politice zejména v kategoriích bezprostředních zvláštních zájmů, aniž by byla schopna si vytvářet určité obecnější filozofické nebo ideologické představy; proto tuto skupinu nelze situovat podle osy levice - pravice. Volební chování jejich příslušníků je v důsledku toho víceméně nahodilé a je určeno vnějšími situačními momenty. Autoři uvedeného výzkumu tu mluví o "malých lidech", kteří nevnímají a nevykládají sociální strukturu podle třídních kategorií, nemluví nikdy o kapitalistech a dělnické třídě, ale spíše o dělnících a o majitelích, a zejména o bohatých a chudých; meritokratický diskurs pro ně nemá žádný smysl. Nezajímají je reformy ekonomických a politických struktur, ale otázky bezprostředního peněžního rozdělování, neberou v úvahu obecné otázky fungování systému a mezinárodních vztahů. Nepozastavují se nad existencí stávajícího společenského řádu, pro ně není společenský řád předmětem volby, má kvazipřírodní charakter; obávají se všeho nového a neznámého, nedůvěřují cizincům a sdílí často xenofobní tendence.

Od této skupiny pasivních lidí, neschopných se přiměřeně orientovat je zapotřebí samozřejmě odlišovat skupiny, které vystupují z politické sféry na základě rozumového zájmového kalkulu, protože od politické sféry nic neočekávají a nejsou ochotni do ní investovat. Jiná kategorie občanů omezuje svůj zájem o politiku na lokální politiku nebo na pozorovatelskou úlohu. Všechny tyto kategorie

¹²) Schweisguth, Etienne "Les avatars de la dimensions gauche/droite," in Elisabeth Dupoirier, Gerard Grunberg (ed.), op. cit., str. 51-71.

spolu vytvářejí "mlčenlivou menšinu", z níž vystupují jen při výskytu zvláštních problémů. Existence těchto mlčenlivých menšin, která je v některých společnostech, posuzováno podle neúčasti na volbách, zabírá téměř polovinu společnosti, ale jsou ve většině západních společností nepoměrně menší, představuje pro západní demokracie vážný problém. Jak ukazuje Hannah Arendt, politická svoboda nemůže spočívat v ničem jiném než v účasti na politickém životě.

Pro většinu politických proudů je charakteristické, že jejich příslušníci vycházejí současně ze svých zájmů a ze svých ideologických a světonázorových představ a snaží se spojit oba zřetele - činí tak samozřejmě různými způsoby. *Rozdělení levice - pravice* je spjato, nebo zdá se být spjato, s řadou velmi podstatných proměnných pro celek politických orientací. Spojuje se zpravidla s postoji k vlastnickým formám, s pojetím hodnot svobody a rovnosti, s volbou mezi kolektivismem a individualismem, s celkovými postoji k normativním soustavám, a s hodnotovými volbami, které řídí nebo orientují jednání lidí v soudobých společnostech.

Rozdělení pravice - levice, jehož se politická praxe neustále dovolává a které v ní prokazuje svou platnost a užitečnost, nese však s sebou řadu teoretických problémů a potíží. Proměnné, které mají rozdělení pravice - levice doložit, nejsou totiž vždy stejného charakteru: některé z nich mají charakter lineárních proměnných nebo jednorozměrných škál - je možné si myslet, že tak je tomu u postojů k vlastnickým formám. Jiné z nich se situují spíše do kruhových figur, v nichž se protiklady v určitých místech setkávají nebo ztrácejí svůj jednoznačný smysl: tak například u extrémní levice najdeme současně radikálně demokratické i radikálně diktátorské tendence - důležité je, o jakou extrémní levič jde. Stejný soud lze vyslovit o extrémní levici i pravici, máme-li na mysli rozlišení mezi kolektivistickými a individualistickými tendencemi; je dobře známo, že existuje kolektivistická i individualistická levice, a stejně tak pravice. Uvedená početná křížení levice a pravice oslabují toto pojmové určení na jeho nejobecnější úrovni, neruší však jeho platnost a užitečnost. K řízení různých proudů levice a pravice v řadě proměnných je způsobeno již tím, že cílové orientace těchto proudů se často kombinují s odlišnými, nebo přímo protikladnými politickými strategiemi, nebo také tím, že zdánlivě podobné cíle jsou sledovány lidmi s velmi odlišnými afektivními kulturami.

Základní rozdíl mezi levicí a pravicí je možno spatřovat v tom, že pravice (s výjimkou některých jejích extrémních proudů) přijímá a ztotožňuje se se základními principy liberálně-kapitalistického řádu, zatímco levice jej chce korigovat alespoň v jeho účincích, změnit jej nebo jej dokonce překonat. Tento rozdíl se projevuje již v tom, že pravice se chce a může definovat na základě konkrétních institucionálních norem, zatímco levice se definuje spíše v termínech hodnot, které existující institucionalizované normativní soustavy programově přesahují; tyto rozdíly se nesmazávají tím, že normativní soustavy, s nimiž se pravice ztotožňuje, také samozřejmě implikují určité hodnotové principy, ani tím, že levicové proudy se také pokoušejí své hodnotové orientace konkretizovat v přesnějších normativních představách. Těžiště politických orientací je zakotveno

v obou případech na poněkud odlišných úrovních činnosti orientace, nebo se vyjadřuje v jejich odlišných formách.

V široké míře platí, že pravice je rigoróznější, striktnější, pokud běží o zachovávání institucionalizovaných norem, je přísnější v uplatňování sankcí proti jejich porušovatelům. Naproti tomu demokratická levice chce být pozorná k svobodám a právům lidí, jedinců i kolektivů, která chápe široce a nechce je omezovat na práva soukromého vlastnictví nebo na elementární demokratické mechanismy. Interpretace vztahů mezi jedincem a společností, kterou podává pravice, je odlišná: její stoupenci vidí v důsledné aplikaci a ochraně norem systému a s nimi spjatých hodnot, a ve využívání možností, jež s sebou přináší, nezbytný předpoklad pro vytváření příznivých předpokladů pro všechny.

Rozdíly mezi pravicí a levicí se tudíž netýkají jen vlastnických forem nebo forem rozdělování, týkají se také ve značném rozsahu jiných hodnotových sfér, včetně osobního života; jsou spojeny s mírou přijímaného rigorismu v sociálním řízení a s autodeterminací jednajících, se vztahem k nekonformním, k marginálům, k cizincům, s přísností sankcí při překročení sociálních norem a zejména s postoji k trestu smrti, s osobní morálkou v intimním životě, s přístupem k otázce potratu apod.

Citelný rozdíl mezi demokratickou levicí a demokratickou pravicí existuje v jejich interpretaci univerzalistických hodnot a v jejich přístupech k sociálním rozdílům. Je možno říci, že oba demokratické proudy sdílejí univerzalistické hodnoty požadující stejná práva pro všechny členy společnosti, bez ohledu na znaky lidí, které nejsou spjaty s jejich výkonem; vlastní činnost a vlastní přínos jedince společenskému životu se chápou jako jediný legitimní základ společenských rozdílů. Lze si myslet, že levice vykládá univerzalistické hodnoty striktněji, možná výlučněji, zatímco pravice se snaží je spojit s jinými zřeteli. Požadavek rovnosti šancí uznává jako platný i pravice, její stoupenci kladou však větší důraz na rozdílnost charakteristik lidí, které se nutně projevují ve společenském životě. Ještě závažnější je skutečnost, že působení tržních regulativů, v nichž pravice vidí základ společenského řízení, má svou vlastní logiku, která není identická a není ani plně slučitelná se soustavným promítáním, případ od případu, axiologických postulátů.

Jestliže jsme mohli říci, že levice vykládá univerzalistické hodnoty striktněji než pravice, lze naproti tomu zastávat názor, že pravice klade větší důraz na výkonová kritéria a jinak je pojímá, což má své následky pro pojetí racionality řízení a pro samotné postoje k demokracii. Pravice je citlivější na dysfunkční účinky širokého uplatnění demokratických principů, zejména v oblasti rozhodování. Někteří pravicově orientovaní teoretikové¹³ přisuzují, jak známo, přílišné demokratizaci rozhodování, uskutečněné na úkor tržních regulativních mechanismů, část odpovědnosti za krizový vývoj hospodářství v současných liberálních společnostech. Pokládají proto určité omezení demokracie a její soustředění na její vlastní politické úkoly za nezbytný předpoklad pro přežití

¹³) Crosier, Michel, Samuel P. Huntington, Joji Watanuki (1975), *The Crisis of Democracy, Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*, New York University Press.

současných, jinak neuřiditelných společností a pro záchranu demokracie samotné. Levice pojímá zřejmě značně jinak otázky racionality řízení; v určitém směru koriguje však své dřívější pozice a sblíží se s jinými proudy; přes její požadavek demokratizace řízení prosazuje se v ní vědomí, že všechny formy demokratického, a zejména přímého demokratického řízení nebo kolektivního sebeřízení nemusí být funkční a že motivace lidí v pracovním procesu a organizace tlaku, které tuto motivaci zajišťují, jsou podstatným problémem v moderních společnostech; tyto změny jsou v popředí zájmu některých modernizujících socialistických proudů, zejména tzv. "druhého socialismu".

7. Rozdělení levice - pravice a empirické výzkumy

Empirické výzkumy provedené ve Francii potvrzují, že faktické rozdíly mezi stoupenci levice a pravice v soudobých západních společnostech existují a nejsou nevýznamné, že se však do značné míry oslabují; v řadě případů nejsou příliš výrazné a představují mnohdy spíše určité dílčí kvantitativní posuvy než opravdové protiklady; v některých citlivých otázkách je překrývání levice a pravice tak silné, že je až překvapující; v jiných důležitých bodech se však orientace levice a pravice citelně rozcházejí; u malých procentních podílů v odpovědích na některé otázky jsou tyto rozdíly zpravidla větší.

Podle průzkumu Sofres - RTL - Le Figaro z března - dubna 1990¹⁴, je nejvyšší hodnotou Francouzů sociální spravedlnost a na druhém místě svoboda (respektive 68 % a 60 % kladných odpovědí při volbě ze souboru hodnot); v těchto odpovědích jsou rozdíly mezi dotazovanými příslušníky levice a pravice malé. Tyto rozdíly se však ve větší míře projevují v tom, že příslušníci levice častěji kladně hodnotí rovnost, občanská práva a snášenlivost (první procentní údaj vždy pro levice, druhý pro pravici: 59 % : 37 %; 59 % : 36 %; 45 % : 33 %), zatímco stoupenci pravice oceňují více bezpečnost vzhledem k zvyšující se zločinnosti, pořádek, úsilí (50 % : 64 %; 16 % : 25 %; 15 % : 25 %).

Velmi zajímavým výsledkem šetření je poznatek, že zásady značně náročné francouzské sociální politiky jsou přijímány v několika podstatných bodech téměř celou společností, stejně tak na levice, jako na pravici: je tomu tak u minimální zaručené měsíční mzdy stanovované vládou (řádově dnes asi 5 000 F hrubá mzda, 4 000 F čistá mzda: 79 % : 75 %) a u minimálního příjmu stanoveného pro osoby, které nemají jiný příjem, ani náhradu z nezaměstnanosti (řádově 2 000 F: 84 % : 72 %). Dokonce u francouzské verze "milionářské dávky", přesněji řečeno u daně ze solidarity z majetku zaujímá většina příslušníků pravice odmítavé stanovisko k jejímu zrušení, i když jejich početnost je citelně menší než u levice (82 % : 58 %).

Podíl obyvatelstva, které si přeje hluboké zásahy do vlastnických struktur, je malý: jen 9 % občanů požaduje další nacionalizace (13 % : 5 %) a 21 % je pro reprivatizaci znárodněného průmyslu (12 % : 35 %). Odklon od nových nacionalizačních programů je tu výrazný, tendence k reprivatizaci jsou

¹⁴) Šetření bylo provedeno na konci března 1990 na reprezentativním vzorku 1 000 osob starších 18 let a bylo publikováno v Le Figaro, Paříž, 23., 24. a 25. dubna 1990.

dvojnásobně silnější. Relativně největší část obyvatelstva se však vyslovuje, opět na levici i na pravici, pro zachování stávající formy koexistence soukromého sektoru s menšinovým, ale značným zastoupením veřejného sektoru (57 % : 42 %), i když míra konsensu je tu menší.

Rozdíl mezi levicí a pravicí se projevují tradičně ve francouzské společnosti v odlišných postojích k cizincům: čtvrtina stoupenců levice se vyslovuje, v důsledku ekonomické krize, pro odeslání cizinců do země, z níž pocházejí, ale tento podíl se blíží téměř dvojnásobku u stoupenců pravice (24 % : 43 %).

8. Specifické typy politických kultur

Konstatovali jsme, že rozlišení levice - pravice vykazuje určité nepravidelnosti a vzájemně se kříží vzhledem k některým kritériím; toto rozlišení se však významově zesiluje, jestliže máme na mysli různé specifické figury levice a pravice. Na druhé straně je třeba při rozboru komplexnějších specifických typů politických kultur přihlížet k tomu, že strategie jednotlivých politických směrů jsou povýtce vztahové, vycházejí z určitých podmínek specifického sociálně-politického systému a z daných situací.

Zjednodušeně lze říci, že vyspělé západní společnosti se v posledních desetiletích vyvíjely ve dvou směrech, které se částečně překrývaly nebo kombinovaly způsoby odlišnými v jednotlivých společnostech a v závislosti na jejich vývojových fázích a konjunkturách. První linie spočívala ve vývoji k sociálně reformnímu státu, ať již v jeho formě "státu blahobytu" ("welfare state"), nebo v jeho formě "sociálního státu". Sociálně reformní státy v podstatě přijímají sociální struktury a institucionální soustavy, charakteristické pro liberální kapitalistické společnosti; zavádí do nich však řadu strukturních a funkčních korektivů, které umožňují větší vyváženost v uspokojení potřeb a zájmu téměř všech společenských vrstev. Výrazně nerovné rozdělování se zmírňuje velkými finančními transfery a daňovou politikou¹⁵. Na pracovištích se věnuje pozornost komunikaci a vyjednávání mezi sociálními partnery, zvyšují se pravomoci odborů, uskutečňuje se zastoupení zaměstnanců v řídicích orgánech na závodech a pracovištích. Provádí se náročná sociální politika, uplatňuje se velmi nákladný systém finančních náhrad v nezaměstnanosti, stát všemožně napomáhá rekvalifikaci nezaměstnaných pracovníků, v některých zemích se zavádí minimální příjem pro osoby, které nemají jiných finančních zdrojů a státem placená zdravotní péče pro občany bez příjmu atd.

¹⁵) V současných západních společnostech stoupají v dlouhodobém procesu veřejné náklady, které zprostředkovávají přerozdělení velké části národního důchodu podle zásad ekonomické politiky státu; podíl těchto veřejných nákladů (1980) překračuje úroveň 45 % z celkového hrubého národního důchodu pro země jako Francie, Německo, Itálie; Velká Británie se tomuto limitu blíží; země jako Švédsko a Holandsko překračují 65 %, respektive 60 %. Velký význam procesů přerozdělení se ukazuje výrazně také v datech o příjmech pracovníků i domácností. Viz Johannes Berger, "Market and State in Advanced Capitalist Societies," in *Economy and Society*, ed. by Alberto Martinelli, Neil Smelser, Sage 1990, str. 103-132; J. Kohl, *Staatsausgaben in Westeuropa*, Frankfurt: Campus, 1985.

Poznamenejme, že rozdíly mezi koncepcemi státu blahobytu, tak jak byly na příklad formulovány britskou labouristickou stranou v poválečném období, a sociálním státem, jak jej pojmají němečtí a rakouští politikové, nejsou nepodstatné a stoupenci sociálního státu je sami zdůrazňují. Projekty státu blahobytu žádaly, jak známo, dokonalou ochranu jedince a sociální jistoty pro něj ve všech oblastech, a vystavovaly se proto kritice, že překračují ekonomické možnosti současných společností a zejména že demotivují jedince a zbavují jej odpovědnosti a práva na odpovědnost za vlastní život. Koncepce sociálního státu programově odlišují potřebné formy pomoci státu a vytváření podmínek, v nichž jedinec se může o sebe samostatně postarat, od bezbřehé a škodlivé filozofie státu - prozřetelnosti, podle níž je stát sám schopen vyřešit všechny sociální a lidské problémy.

Druhá linie ve vývoji ekonomické politiky západních společností je také spjata s dlouhodobým poválečným převratným technologickým vývojem a se zvyšováním životní úrovně téměř celé společnosti, bezprostředně však reaguje na krizové jevy, které se ve vývoji kapitalistické ekonomiky projeví od sedmdesátých let; tyto ekonomické politiky se snaží zachovat tradiční formy liberálně kapitalistických společností, nebo se k nim vrátit, a rozhodně omezit přebujelé formy státu blahobytu. V období po prosazení se thatcherismu (1979) a reaganismu (1981), byly některé výsledky vývoje "welfare state" korigovány nebo byly z ekonomických či ideologických důvodů opuštěny. Neoliberální konzervativní ekonomové a politikové přičítali politice "welfare state" do vysoké míry odpovědnost za hospodářskou krizi a zaměřili se na zlepšení podmínek pro soukromé podnikání omezením sociální politiky¹⁶.

Odlišné politické strategie vedly k odlišným změnám v jednotlivých zemích nebo skupinách zemí, i když všechny výsledky sociální politiky předchozího období nebyly vesměs ztraceny. V některých zemích, například ve Francii, v Německu a Rakousku byly hlavní výsledky vývoje k sociálně reformnímu státu většinou zachovány a někdy ještě i podstatně rozvinuty, i když celková ekonomická situace těchto zemí (na příklad Francie) nebyla lepší než jinde. Restriktivní konzervativní neoliberální politika v některých zemích, na příklad v USA a ve Velké Británii, se mohla dovolávat celkových ekonomických výsledků (na příklad zlepšení ekonomické konjunktury, pokles nezaměstnanosti), v socioekonomické a sociální sféře dochází nicméně k regresivním jevům, (pokles vzdělanostní mobility, růst vrstvy nových chudých, krajní sociální nezabezpečení znevýhodněného obyvatelstva).

Strukturní a funkční změny, které sociální stát přináší, existenci kapitalismu samozřejmě v podstatě neruší, ale přece jen jej citelně modifikují; novodobý kapitalismus spojený se sociálním státem se označuje podle terminologie některých francouzských socialistů jako "zmírněný kapitalismus" ("capitalisme tempéré"). Tento zmírněný kapitalismus je kapitalismem, ale není již integrálním

¹⁶) Je pravděpodobné, že za určitých okolností existuje korelace mezi zvyšováním sociálních výdajů a snižováním soukromých investic nebo inflací; data z německého vývoje se však nezdají potvrzovat, že by tato souvislost byla obecná; viz analýza M. Schmidta citovaná J. Bergerem, op. cit., in Alberto Martinelli, Neil Smelser, op. cit., str. 118.

kapitalismem, samotný pojem kapitalismu se do jisté míry relativizuje. Sociálně reformní přeměny mohou zasahovat i do vlastnických vztahů, jak je tomu dnes na příklad ve Francii, kde sociálně reformní horizont se na počátku osmdesátých let spojoval s některými socializačními prvky, které nebyly potlačeny, ale dnes se dále nerozvíjejí.

Sociálně reformní stát je produktem dlouhodobých objektivních procesů; není dílem jediné politické síly nebo politického proudu, je vytvářen celou společností a téměř celou společností je přijímán. Rozhodující úlohu v jeho uskutečnění hrála demokratická levice i demokratická pravice, ale je pravda, že síly situující se na demokratické levici (sociální demokraté a socialisté), pravém středu (křesťansko-sociální strany) a středu (liberální strany) byly a jsou v jeho prosazování zvláště aktivní. Radikální konzervativní pravice je hlavní silou prosazující integrálně kapitalistickou cestu, která se se strategií sociálního státu rozchází. Pokud ovšem tato cesta odpovídá nutnostem dobrého fungování kapitalistického hospodářství, nachází její uskutečňování určitou podporu, i když ne vždy nadšenou, i v jiných politických směrech.

Domnívám se, že bychom v politickém spektru současných společností mohli rozlišit tři typy pravicových orientací, včetně pásma pravého středu a středu, a tři typy levicových orientací, z nichž první zahrnuje levý střed.

Krajní pravice existuje v omezeném rozsahu ve všech soudobých společnostech a v některých z nich se zformovala jako nezanedbatelná politická síla, která znepokojuje demokratické strany svou přítomností a svým možným vzestupem. Je důležité konstatovat, že pod tlakem současné situace a vysokého společenského konsensu, s kterým se přijímá v současných západních společnostech pluralitní demokracie, krajní pravice je nucena se adaptovat a modernizovat: nepodceňuje vždy věčnou společenskou diskusi k řadě aktuálních otázek a snaží se jí účastnit, vyhýbá se příliš očividným demagogickým projevům, a snaží se působit navenek dojmem odpovědné politické síly; nemění však v podstatě své finality a své hlavní přístupy; zůstává autoritativní, pěstuje kult politika vůdcovského typu, je elitistická, aniž se příliš stará o hodnotový základ svého elitismu, je silně nacionalistická, snižuje statut a omezuje práva cizinců, často prozrazuje své rasistické tendence; má povýšený, paušálně odmítavý postoj jak k levici, tak k demokratické pravici. Distance, které ji oddělují od demokratické pravice jsou velmi podstatné. V obou případech běží o bytostně odlišné sociální filozofie.

Radikální proudy *demokratické pravice* existují ve dvou odlišných variantách. První z nich je "demokratická voluntaristická pravice", druhou představují "radikálně neoliberalní směry". Oba proudy přijímají zásady pluralitní demokracie; oba energicky obhajují tržní hospodářství téměř výlučně založené na soukromém vlastnictví, tudíž kapitalistické hospodářství bez významných modifikací v jeho základních formách.

Podstatnou charakteristikou *demokratické voluntaristické pravice* je, že se snaží rozvoj liberálního hospodářství spojit s intenzivním využíváním politické moci a s plným využitím pravomocí, které dává ústava mocenským orgánům; je

proti oslabování pravomoci ústavních činitelů i funkcionářů v řídicích funkcích a staví na jejich osobní odpovědnosti; zdráhá se světit velkou úlohu parlamentu a omezuje ji striktně na legislativní funkci; je proti silnému vlivu politických stran, v tomto smyslu proti systému politických stran. Stoupenci jejich tradičních forem věnují velkou pozornost národním zájmům a jsou silně patriotičtí, usilují o nezávislou zahraniční politiku vlastní země, neváhají využít politických prostředků, aby pomohli národnímu kapitálu proti cizí konkurenci; sami zpravidla nepatří mezi univerzalisticky orientované průkopníky mezinárodní ekonomické integrace; chtějí vytvořit legální možnosti pro obranu proti imigraci cizinců. Někteří teoretikové spojují dnešní formy demokratické voluntaristické pravice s určitými stránkami bonapartistických tradic. Jiní její kritici jí vytýkají, že její politická koncepce hrozí oslabit demokratické aspekty v některých rozhodovacích procesech a nese s sebou nebezpečí autoritativních praktik. Pro stoupence voluntaristické pravice jsou ovšem požadavky racionálního rozhodování, tak jak oni jim rozumí, a ohledy na posílení pracovních a jiných činnostních motivací lidí, zcela směrodatné a rozhodující.

"Radikálně neoliberální proud" vidí v tržním mechanismu základní prostředek ekonomické regulace a obecný model společenské interakce. Cílem radikálního neoliberálního hnutí je odstranit a překonat vlivy, které fungování trhu brzdí nebo je deformují. Poukazují na skutečnost, že státní zásahy do národního hospodářství hluboce narušily cenové vztahy a deregulují ekonomický systém. Změna řídicích mechanismů, reorientace výroby a remotivace pracujících je pro ně základním prostředkem k nápravě. Vzhledem ke klasické voluntaristické pravici stoupenci tohoto proudu zastávají odlišné pojetí vztahu ekonomiky a politiky; omezují ekonomické funkce státu na řízení měnových a finančních procesů a na vytváření vnějších předpokladů pro fungování ekonomiky. V politice nevidí významný nástroj pro řízení ekonomických procesů samotných, jsou pro sebeřízení ekonomiky.

Radikální neoliberální teorie nejsou v nepravu, když žádají všude přísné hospodaření, když nepokládají nekryté výdaje za předem zaručené vzpruhy ekonomického vývoje, když chtějí brát v úvahu funkční imperativy hospodářství. Idealizují však fungování tržních mechanismů, neberou dostatečně v úvahu funkci státu ve vypracování ekonomických orientací a jejich uskutečnění, přehlíží, že rozhodujícími ukazateli ekonomického vývoje nejsou jen ukazatelé měnových vztahů a peněžních bilancí, ale zejména životní úroveň obyvatelstva.

Kritizovatelná je často také politická kultura jejich představitelů: příslušníci tohoto proudu jsou pro radikální postupy v tom smyslu, že zpravidla neradi přijímají kompromisy, jsou militantní, nepochybují o správnosti svých koncepcí, základní problém vidí méně ve vypracování svých projektů, než v jejich prosazení. Radikální základ neoliberálních přístupů je dán již v jejich požadavku vyloučit nebo výrazně omezit úlohu státu na řízení ekonomiky, požadavek, který směřuje - přes jejich odmítání monopolismu - ke koncentraci, ne-li k monopolizaci ekonomické moci v rukou jedné části společnosti. Tendence k této koncentraci se ještě posílí, jestliže se problematizují jako antikonkurenční kolektivní činnosti, které zaměstnanci uskutečňují na svou ochranu.

Mluvíme-li tu o radikální pravici a o "radikalismu" vůbec, neuniká nám dvojznačnost těchto termínů: radikalismus označuje předně úsilí řešit problémy úplně, v jejich základu; v politice neznámá zpravidla radikalismus přesně totéž, co v myšlení nebo v činnosti obecně; politika je užíváním institucionalizované moci, politický radikalismus často spoléhá na vlastní sílu při prosazování vlastních řešení, obvykle na úkor diskuse a vyjednávání s partnery, což představuje méně pozitivní, spornou stránku radikalismu. Oba tyto významy zůstávají u radikálních přístupů, o nichž mluvíme, nerozlišený a spojený. Proto lze očekávat, že radikálně neoliberální přístupy mohou mobilizovat pracovní úsilí některých skupin, zejména podnikatelských skupin, je však možno pochybovat, že by byly s to mobilizovat pracovní étos celého národa. Zejména není také jisté, že by radikální neoliberální koncepce byly přizpůsobeny potřebám ekonomiky v období přechodu od jednoho ekonomického systému k druhému. Nové zkušenosti nepochybně ukážou, zda ekonomický rozvoj v obtížných podmínkách nepotřebuje značnou dávku voluntarismu v ekonomické politice, včetně činnosti státních orgánů.

"Umírněná demokratická pravice a liberální střed" se od radikální voluntaristické pravice neliší mnoho v celkovém pojetí struktur a institucionálních soustav moderních společností, liší se však značně stylem své činnosti, pojetím vztahu mezi společenskými partnery a také mezi politikou a celým společenským životem. Zaznamenejme, že většina stoupenců umírněné pravice a liberálního středu nejsou zpravidla příznivci radikálního neoliberalismu; někteří se dovolávají spíše křesťanských morálních hodnot, jiní velmi volně vykládané liberální filozofie. Mnozí přistupují k ekonomickým a společenským problémům pragmaticky a zřikají se filozofických koncepcí, včetně liberalismu jako doktríny; většina z nich přiznává státu nemalou úlohu v celkovém řízení ekonomického procesu. Umírněná pravice a liberální střed kladou důraz na nezbytnou rozpornost individuálních a skupinových zájmů, na potřebu společenské diskuse, na otevřenost problému, na relativitu věci, na potřebu respektovat názor druhých a jejich potřeby, na nezbytnost vyjednávání a kompromisu a zejména na potřebu vyjednávání mezi sociálními partnery. Příznivci těchto přístupů nečiní ani z hospodářského ani z politického řízení nadřazenou oblast, které se musí celospolečenský život systematicky podřizovat.

Termín *liberalismus* se často neoprávněně banalizuje a zapomíná se, že vedle svých běžných významů označuje značně specifickou kulturu, odlišnou od jiných politických kultur umírněné pravice či středu. Stoupenci liberální pravice a liberálního středu jsou jistě pro tržní hospodářství založené na soukromém vlastnictví, pokládají je za relativně nejlepší pro moderní společnosti, ale neabsolutizují ani tuto vlastnickou formu jako optimální ve všech podobách a směrech. Někteří z nich si uvědomují i možný rozporný charakter vztahu mezi kapitalismem a demokracií na straně jedné, demokracií a liberalismem na straně druhé. Velký kapitál, stejně jako jiné společenské síly, nemá vždy nezbytně zájem na rozšiřování demokracie a politických svobod¹⁷. Stoupenci opravdového

¹⁷⁾ Ve svých statích z počátku století, věnovaných ruskému vývoji (1906), Max Weber upozorňoval na hrozby demokracii, které přicházejí od různých forem modernizačních a

liberalismu se neomezují na obecný požadavek jakékoli demokracie, ani jakékoli pluralitní demokracie, usilují o důsledné respektování všech demokratických pravd a svobod a nejen práva většiny; požadují respektování - za všech historických okolností - pravd všech společenských složek a zejména všech menšin a dovedou respektovat i své protivníky. Je těžko popřít, že liberální orientace představují jeden z hlavních směrů, i když ovšem nikoli směr jediný, usilující o prosazení hledisek humanismu v politickém životě a ve společenské praxi. Kritikové tohoto kultivovaného liberalismu mohou proto stěžovat postihnout liberální orientace samotné, zaměřují se spíše na vztah těchto idejí k reálnému ekonomickému procesu.

Demokratická levice je přítomna v současných společnostech ve dvou základních podobách; budeme rozlišovat sociálně reformní demokratickou levičáka a socializující demokratickou levičáka. *Sociálně reformní levice* není paušálně antikapitalistická, přijímá struktury liberálně kapitalistického systému, i když "morální antikapitalismus" v ní také existuje, a to v tom smyslu, že se kritizují rozpory mezi univerzalistickými hodnotami moderních společností a účinky fungování ekonomického systému. Pro omezení negativních účinků kapitalistických mechanismů se však sociálně reformní demokratická levice snaží maximálně využít možností sociálního státu a zmírněného kapitalismu, a to jak cestou účasti na řízení a rozvíjením partnerských vztahů v profesionální sféře, tak omezováním nelegitimních sociálních nerovností cestou transferu značné části národního důchodu a jinými formami silné sociální politiky.

Na rozdíl od sociálně reformní demokratické levice se *socializující demokratická levice* orientuje na překročení horizontu stávajícího sociálního státu zmírněného kapitalismu, chce zavést určité socializační prvky také ve vlastnických vztazích, nesleduje však uskutečnění integrálně socialistického programu; ani socializující levice není zpravidla globálně protikapitalistická: uznává potřebu kapitalistických struktur v soudobých moderních společnostech, nepřijímá však koncepcí jednotného kapitalistického systému, výlučně založeného na soukromém vlastnictví; orientuje se na systém tržního smíšeného hospodářství, brání se proti kritikám, které ji sblíží s projekty "třetí cesty", omezujících tržní principy, chce důsledně respektovat pravidla tržního hospodářství. Je však třeba konstatovat, že její ekonomické koncepce nejsou ještě vypracovány s dostatečnou přesností.

Francouzský vývoj a zejména vývoj francouzské socialistické strany ilustruje tendence přechodu od sociálně reformní k socializační politice a těžkosti tohoto přechodu. Mitterandovské vedení bylo rozhodnuto tento přechod uskutečnit po vítězných volbách 1981, muselo však později tuto politiku pod tlakem krize a hospodářských potíží modifikovat a od další její realizace ustoupit. Přesto došlo ve Francii k poměrně široké nacionalizaci průmyslových podniků, samozřejmě s náhradou původním vlastníkům. Vítězná pravice v parlamentních volbách

industrializačních a kapitalizačních procesů, stejně tak v Rusku, jako v Německu a Spojených státech, a upozorňoval, že obranu demokracie nelze založit jen na materiálních zájmech společenských sil; "Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Russland," in *Gesammelte Politische Schriften*, 1958, str. 30-65 a zejména 58-63.

v r. 1986 nastoupila cestu reprivatizace, ale její porážka v prezidentských volbách (1988) jí dovolila realizovat jen menší část tohoto programu. Ve svém druhém mandátu (1988) vytýčil Mitterand politiku "ani - ani", to znamená požadavek ani dále znárodnňovat ani privatizovat, takže podle tohoto rozhodnutí uchovává veřejný konkurenční sektor svůj rozsah z roku 1988. Připomeňme, že v roce 1987, v roce částečných reprivatizací, francouzský veřejný sektor zaměstnával 16 % pracovníků z národního hospodářství, jeho obchodní obrat činil 22 % a investice překračovaly 27 % - data, která svědčí o jeho značné váze¹⁸.

Francouzský nacionalizační program a vytvoření veřejného sektoru jsou kritizovány zprava i zleva. Jeho stoupenci však zdůrazňují - nikoliv bezdůvodně - že nacionalizační akce značně přispěla k stabilizaci francouzského politického klimatu, k pocitu větší rovnováhy sil mezi držiteli velkého soukromého kapitálu a zaměstnaneckou částí společnosti, že uchránila před zahraničními kupci strategicky významné součásti francouzského průmyslu, že citelně přispěla k rozvoji francouzského špičkového průmyslu a zejména k uskutečnění investičně náročných výzkumných a výrobních programů ve francouzské elektronice, informatice a v některých oborech chemie, a že také dovolila vytvoření určitého počtu pracovních míst a uskutečnění rekvalifikačních programů pro značný počet pracujících a že umožnila testování nových forem komunikace na závodech. Ani kritikové nacionalizace netvrdí, že by řízení nacionalizovaného sektoru neodpovídalo imperativům trhu, nebo že by vybočovalo z rámce tržního, konkurenčního hospodářství, anebo že by jeho úroveň řízení zaostávala za většinou soukromých podniků, i když ovšem sami v principu dávají přednost soukromému hospodářství. Řízení francouzského veřejného sektoru sleduje pragmatické zřetele; výrazem toho je skutečnost, že znárodněné podniky se dnes otevírají zčásti soukromému kapitálu, který tu však zůstává v jednoznačně menšinovém postavení. I kdybychom zastávali názor, že francouzská znárodnňovací akce představuje nanejvýš poloviční úspěch a oproti původním programům pravděpodobně neznamená úspěch, je škoda, že se tato zkušenost více nestuduje v postkomunistických společnostech, kde přechod k tržnímu hospodářství je imperativní a kde uskutečnění masové privatizace naráží na značné potíže a legitimita užitých nebo navrhovaných prostředků není vždy zřejmá.

Projekty *extrémní levice* vycházejí ze vzájemně velmi odlišných filozofií. Anarchizující, "svobodářské" koncepce jsou romantické reakce odpovídající citovým potřebám lidí vystavených nepříznivým tlakům, které je obtížné zvládat, nebo které pro své kulturní zázemí nejsou s to zvládat. Běží zpravidla o koncepce, které nejsou zobecnitelné a které nemají žádnou šanci, aby byly přeloženy do koherentní, reprodukovatelné praxe.

Různé varianty marxisticko-leninské ideologie takovou šanci mají, a dosud ji zcela neztratily, i když mohou být do praxe přeloženy - pokud si zachovávají své podstatné charakteristiky - jen za cenu katastrofického společenského vývoje. Jejich monistické, "totalitární" pojetí společenské skutečnosti je neslučitelné

¹⁸) Barreau, Jocelyne (1990) *L'Etat entrepreneur - nationalisations, gestion du secteur public concurrentiel, construction européenne (1982-1993)*, Harmattan.

s charakteristikami moderních komplexních společností. Výchozí omyl těch teorií tkví již v tom, že absolutizují jednu formu sociality - totiž společenství, "my skupiny", kolektivitu, která je jednou z jejích forem, nepředstavuje však socialitu celou, zahrnující různé formy výměny činnosti a směny, jež se všechny vzájemně podmiňují. Zkušenosti z komunistických společností potvrzují, že bezmezná absolutizace kolektivity vede k destrukci všech jejích forem. Marx-leninské ideologie ztrácí ze zřetele složité vztahy mezi jedincem, skupinami a společností a potřebu jejich zprostředkování tím, že tyto obecné funkční problémy vydávají za přechodné strukturální rozpory třídních společností.

V rámci paušálně pojaté kritiky zbožných vztahů, které s sebou v moderních společnostech nepochybně přináší nemalé funkční problémy - jsou však s to na sebe brát různé historické formy a vstupovat do různých systémů ekonomického a politického řízení - se tyto ideologie obracejí proti samotným regulativním mechanismům, které představují cenné produkty civilizačního vývoje, bez nichž se soudobé společnosti nemohou obejít.

Na místo všemocného regulátora společenských procesů dosazují politokracii, stranický aparát, který je jednou z nejomezenějších a nejnešťastnějších kvazi-elit, jež historie poznala. Ve svém revolucionarismu se krajně levicové projekty de facto vzdávají jednoho z nejcennějších výsledků civilizačního procesu, univerzalistických hodnot a s nimi spjatých lidských práv a na místo nich absolutizují třídní a skupinové zájmy, aniž by si dostatečně kladly otázku jejich zobecnitelnosti a jejich místa v soustavě společenského řízení. Ve svém kultu mocenských vztahů a násilí zapomínají tyto ideologie a jim odpovídající formy společenské praxe na rozhodující úlohu nové společenské zkušenosti, která každý společenský systém neustále testuje, zpochybňuje a umožňuje jeho otevřený vývoj, jeho přizpůsobení nebo jeho přeměnu. Opomíjejí zejména úlohu hodnot a normativního vědomí a svědomí v tomto procesu, vytváření společenského konsensu a potřebu neustále společenskou praxi a struktury sociálního systému legitimovat.

Při potřebné radikální kritice ortodoxních marxleninských ideologií by bylo jistě zbytečné připomínat, že kritika ideologií a paušální kritika lidí, kteří ji zastávali nebo zastávají, neznamenají totéž a nelze je zaměňovat: obě vycházejí z odlišných kritérií. To platí, mutatis mutandis, pro oba typy společnosti, západní i postkomunistické.

Jednotlivé politické kultury nemají stejný objektivní smysl, jestliže působí jako složky v politickém silovém poli, nebo jestliže se uplatňují jako komplexní síly, jež výlučně řídí výkon politické moci. Proto se často setkáváme s tím, že politické strany mění svůj kurs, když přecházejí od opozice k výkonu politické moci. Nejde tu vždy o předpokládanou "zradu" volebních slibů, ale často o skutečnost, že objektivně může být velmi obtížné nebo nemožné vládnout podle volebních programů. Zřejmé nedodržování volebního programu nese však s sebou riziko, které se může vymstít. Proto také jde v politice nejen o volbu specifického směru v politických kulturách, ale také o přesný výklad jeho obsahu; nezáleží pouze na

volbě levice - pravice, ale na tom jaká levice a jaká pravice. Úspěch politické praxe závisí do značné míry na tom, aby politická strana prokázala svou originalitu a přitažlivost svého programu, ale aby také byla s to vzít v úvahu - v dlouhodobé perspektivě - funkční imperativy sociálního systému, které lze jistě více méně různě vykládat, ale nelze je dlouho obcházet.

Diferenciace politických směrů nebo přímo odlišných politických kultur je podstatným znakem pluralistických společností. Tato diferenciace nevylučuje, ale předpokládá značnou míru konsensu v základních otázkách, řekněme na "ústavní" úrovni, nezbytného pro integraci společnosti a pro její legitimaci. Je myslím důležité konstatovat, že konsensus v zásadních otázkách existující v západních společnostech je založen na souhlasu celé demokratické pravice a celé demokratické levice. Poznamenejme, že není nikterak jisté ani pravděpodobné, že by bylo možno dosáhnout potřebný konsensus a integraci současných moderních společností na užší politické základně.

Oprávněný požadavek zásadního konsensu a intenzivní komunikace mezi politickými partnery nemůže však vést k zastírání existujících názorových rozdílů mezi jednotlivými proudy. Jestliže integrace společnosti, která je životně významnou funkcí, vyžaduje určitou míru konsensu, politický systém vyžaduje vypracování a prosazování koncepcí, které by byly s to otevřít alternativní cesty pro společenský vývoj a nabídnout společnosti svobodnou cestu mezi nimi. Pokusy o syntetické koncepce v politické sféře existují a jsou žádoucí; nemají však univerzální povahu a mají odlišnou podobu, jestliže vycházejí z odlišných, např. více méně levicových nebo z pravicových pozic. Mohou být užitečné jen tehdy, jestliže se neskrývá, v čem se od ostatních jednotlivých koncepcí liší. Snahy překrýt politickou scénu nediferencovaným závěsem, např. bez rozdílu pravice - levice, nemohou být v dlouhodobém procesu užitečné, odporují logice pluralitních systémů.

Jestliže se nepodaří politické rozdíly formulovat na úrovni vypracovaných koncepcí, dochází k degradaci politiky na činnost ad hoc, osobní spory, malicherné epizody, a bezvýznamné senzacce. Uznání existujících podstatných názorových rozdílů a nalezení cesty pro jejich možnou spolupráci, nebo alespoň koexistenci, jsou nezbytné pro politický a společenský život. Analýza nikoli jednotlivých kulturně-politických proudů, nýbrž celých sociálních systémů soudobých moderních společností, více méně kapitalistických či socializujících, představuje ovšem již jiný okruh problematiky.

Summary

This paper presents an assessment of the significant contributions of general social theory during recent years. It aims at showing, with some examples, the relevance of this theory for analysis of specific problems facing contemporary societies and particularly new post-communist democracies. This study outlines possible solutions or interpretations of certain theoretical problems, these solutions appearing as assumptions in the analysis of social systems and system transformation.

It starts with reflections on societies' tendency to complexity, which is reflected as sociological pluralism in approaches and levels of knowledge; it takes into account the plurality of paradigms prevailing in sociology.

This study focuses on the relationship between social structure and social and political cultures. It stresses the multiplicity of determinisms that take part in the shaping of social structure. For instance, we cannot understand the social structure of monocratic societies, such as communist societies, only as an outcome of the processes of modernization, industrialization and rationalization, but also as a result of a strong influence of monocratic political culture that interferes with social life. The relations between social structure and political culture are not invariable; they differ according to the nature of social systems and their specific circumstances. Whereas in Western societies the existence of significant connections between macrosocial variables and political attitudes has been proven by the results of many studies, these connections seem to have become weaker and on the decline in monocratic societies - a very striking phenomenon particularly in periods of a general legitimacy crisis of monocratic societies.

Modern theories of action, which take into account cognitive and axiological aspects of action orientations, represent the essential tool for analyzing global society social systems. The specificity of cognitive and axiological processes and their interaction constitute the central problem here: The specificity of axiological choices doesn't rule out significant rationalization procedures and historical learning processes, and the intervening cognitive processes don't cancel the determining influence of the value choices that take place in every social activity. The social mechanisms, for instance market mechanisms and various kinds of social exchanges, have an essential role in regulating social activities. They imply invariants but don't exclude concrete value choices in activities, which are inherent in the assumptions of these activities and their various forms.

The systemic nature of social processes doesn't abolish the roles of social actors, the role of the influence related to the sphere of personality, and also the role of social movements that are one of sociology's foremost preoccupations, particularly of French sociology. Although opinions are divided about some of the theories and approaches of that school, it deserves credit for having established that social movements are not marginal phenomena nor crisis phenomena, but instead, accomplish essential and irreplaceable functions in ruling and regulating contemporary societies. Today we can ask the question about the fate of the "new social movements" in post-communist democracies.

The second part of this paper focuses on the problems of differentiation between political cultures, particularly the division along the right-left line. The differences between right and left are real but not invariable. They appear especially in their different normative references, a different interpretation of universalist and achievement values, and different concepts of the relationship between individual, or personality, and requirements of the social system. Solving the problems of changing societies requires all the various political cultures to reflect this process in a long-term perspective. It is in that perspective that the present work describes the main forms and types of political cultures as they have developed in Western societies. Contemporary societies surely need a basic political consensus that cannot be achieved without the unity of all democratic forces, right-wing and left-wing, with regard to the most important problems, especially those that concern pluralist democracy. They also need to work out alternative concrete programs, that could open specific ways of social evolution.